

Наталія БИКОВСЬКА

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ КЕРЧЕНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Наріжним каменем будь-якої музейної установи є його колекції. І в цьому смислі Керченський історико-культурний заповідник не є виключенням. Рішення багатьох завдань у науковій, експозиційній і просвітительській сферах прямо пов'язані зі станом обліку й зберігання фондкових колекцій. Структура сучасних фондкових колекцій Керченського історико-культурного заповідника історично формувалася під впливом цілого ряду чинників протягом другої половини ХХ ст. Ця стаття являє собою перший досвід аналізу тенденцій і основних напрямів у фондовій роботі Керченського музею цього періоду, які привели до сучасного стану організації зберігання й обліку.

Неоправної втрати колекціям найстаршого музею країни було завдано в роки Другої світової війни. Втрати воєнного часу були настільки масштабні, що повною мірою й донині оцінити їх неможливо. Найцінніші експонати, як відомо, у дев'ятнадцятьох ящиках при наближенні німецьких військ були вивезені в Армавір, де сліди їх загубилися. В офіційних документах у повоєнний час переміщені напередодні окупації цінності були визнані загубленими.

У період окупації восени 1942 р. за розпорядженням Айнзацштаба з експозиції музею був виділений найцінніший матеріал і впакований у 19 ящиків. Весь матеріал розмістився в льосі музею. Там само опинилися вітрини з писаним тиньком з розкопок Пантікапея, гіпсовими прикрасами, теракотовими статуетками, амфорами та ін. До кінця березня 1943 р. у підвалі музею перебували предмети під 2098 інвентарними номерами: 1598 — у ящиках і 825 — окремо [1].

У серпні 1943 р. частина упакованих цінностей була відправлена у Сімферополь. В архіві заповідника збереглася розписка вченого хранителя Центрального музею Криму, що підтверджує факт прийому 29 серпня 1943 р. двадцяти двох ящиків з археологічними матеріалами [2]. З фондів Керченського музею були вивезені й інші партії музейних предметів.

На момент звільнення Керчі 1944 р. фондкові колекції, що залишилися в Керченському музеї, перебували в стані хаосу. У звіті за 1944 р. директор му-

зею Є. С. Піцахчі повідомила, що фонди музею «звалені в загальну купу», частина експонатів і зовсім «витягнута з купи мотлоху», а від наукового архіву музею вціліли «жалюгідні обривки» [3]. За спогадами мешканців Керчі, очевидців звільнення міста, у дворі музею височіла купа книг, журналів, паперів.

Чи треба говорити, що приміщення, які могли бути використані як повноцінні сховища, не існувало. Будинок музею й допоміжні приміщення вимагали капітального ремонту, гроші на який були відсутні. У звіті за 1944 р. директор музею констатувала, що «фондовий будинок вимагає капітального ремонту, особливо дах, тому що при дощовій погоді у фонди проникає вода» [4]. Про дотримання якого-небудь температурно-вологісного режиму не могло бути й мови, оскільки опалювати будинок фондів не було ніякої можливості.

У воєнний час, на жаль, була втрачена частина інвентарних книг музею. Таким чином і 1944 року, і тепер указати точну цифру втрачених у війну музейних предметів неможливо. Хочеться, однак, відзначити, що збережені матеріали дозволяють все-таки задуматися про можливості створення каталогу втрачених під час війни речей. Використовуючи існуючі в наявності інвентарні книги, фотографії, публікації, архівні матеріали довоєнного часу, можна було б підготувати не лише перелік хоча б деякої частини втрачених колекцій, але й зробити більш докладні описи, що включають у себе фотографії й малюнки речей. Можливо, згодом це дозволило б уточнити долю вивезених у роки війни з фондів Керченського музею цінностей.

До кінця 1944 р. співробітники музею змогли лише приступитися до розбирання фондових колекцій для наступної інвентаризації. Діям у цьому напрямку перешкождали не тільки загальний важкий стан економіки військового, а потім і повоєнного часу, що виражалося у нестачі будівельних матеріалів, плинності кадрів, нестачі кваліфікованих співробітників. Карткова система розподілу продовольства й інших товарів не сприяла залученню в музей нових працівників. Із всіх співробітників 1944 р. лише для директора нормативними документами було передбачено додаткове «літерне» харчування.

Досить сказати, що протягом квітня-грудня 1944 р. пост директора музею обіймали три чоловіки. До роботи в музеї в цей період залучалися люди, що не мали досвіду музейної роботи. Показово, що перші фінансові документи музею — відомості на зарплату — 1944 р. були написані на звороті документів з розореного музейного архіву (!).

Першочергові дії музейних працівників 1944 р. полягали в тому, аби розібрати залишки колекцій і розмістити їх в умовах, які забезпечують схоронність. Відсутність досвіду музейної роботи перешкоджало розумінню складності цієї роботи. Про це наочно свідчить одне з перших розпоряджень по музею. Наказом № 11 від 29 вересня 1944 р. другий повоєнний директор із символічним прізвищем Сонечко призначив комісію з трьох музейних співро-

бітників «для обліку музейного майна, що збереглося після німецько-фашистського хазяювання» [5]. Обліку підлягав не лише господарський інвентар, але й книжковий фонд, а також залишки колекцій. На всю цю роботу приділялося ледве більше двох тижнів (!).

У процесі роботи з фондovими колекціями залучалися, як витікає зі звіту за 1944 р. «деякі вцілілі інвентарні книги». У першому кварталі 1945 р. з фондів було виділено перші 750 предметів, розкласифікаційовані за місцями знахідок.

1945 р. більша частина фондovих колекцій була перенесена на другий поверх будинку музею до закінчення ремонту у фондovому будинку. А частина музейних предметів виставлена в експозиції першої повоєнної «фондової» виставки, що розмістилася в чотирьох кімнатах першого поверху. Діяла виставка у дійсно екстремальних умовах: оскільки стекол не було, частину вікон у залах довелося заскрити уламками стекол, а частину закласти каменем. Не мали стекол і вітрини, в яких виставлялися експонати.

Навіть швидка ревізія вцілілих колекцій дозволила зробити висновок, що якщо не більша, то краща частина довоєнних колекцій втрачена. У звіті за 1945 р. на адресу вищих органів директор музею В. І. Юдін порушив питання про заповнення втрат у колекціях музею шляхом «відповідної компенсації за рахунок отриманих з Німеччини репарацій» [6].

Паралельно з попереднім розбором фондovих колекцій основною роботою з фондів стала інвентаризація колекцій. До інвентаризації фондів співробітники музею приступили фактично 1945 р. Так, у другому кварталі 1945 р. інвентаризацію пройшло 850 музейних предметів.

Новий директор музею В. І. Юдін, критично оцінюючи роботу своїх попередників, відзначив 1945 р., що розбирання фондів ішло все ж таки незадовільно й у «мізерних» масштабах [7]. Оцінюючи роботу з інвентаризації як «трудомістку», він взяв зобов'язання забезпечити річну планову інвентаризацію 2000 експонатів протягом дев'яти місяців, а до кінця року трудитися понад план.

1945 р. до інвентаризації залучалися крім співробітників музею двоє студентів Московського університету, що проходили в Керченському музеї практику протягом трьох місяців. Ними було перевірено 850 музейних предметів під 520 інвентарними номерами з розкопок на горі Мітридат 1930 р. Силами тих самих позаштатних працівників у музеї були виконані й перші роботи з реставрації музейних предметів. Необхідність виконання цих робіт диктувалася, як це часто буває, потребами споруджуваної експозиції. Так, у липні–серпні 1945 р. ними були очищені й склеєні більше тридцяти предметів: надгробок з вапняку, чорнолакова червонофігурна кераміка, світильники, теракоти.

Студенти різних вузів залучалися до роботи з упорядкування фондovих колекцій Керченського музею й 1946 р., коли практику на базі музею проходили студенти з Ленінграда, що навчалися в Академії мистецтв і в університеті.

1946 р. чорновий розбір фондів був завершений: паспортні речі відділені від безпаспортних, причому перші розподілені за колекційними описами, інші — за матеріалом. Протягом 1946 р. були заінвентаризовані відповідно до річного звіту 2000 музейних предметів [8]. 1946 р. науковим колективом музею було поставлене питання про необхідність створення наукових каталогів за колекціями музею. Картки наукового опису були складені на 105 скульптур, 18 комплексів з розкопок Камиш-Бурунського некрополя з розкопок 1933 р., 136 речей з розкопок В. В. Шкорпіла [9]. Жовтнем 1946 р. датовані й перші записи у найбільш ранніх повоєнних інвентарних книгах.

Таким чином, наприкінці 1940-х рр. у фондах Керченського музею фактично була впроваджена подвійна система обліку. На державний облік у першу чергу ставилися музейні предмети, які втратили паспортні дані. Саме вони були записані в першу повоєнну інвентарну книгу. Інші враховувалися за колекційними описами, котрі існували на той момент, з розкопок Шкорпіла, Думберга, а також з розкопок музею у передвоєнні роки.

Для зберігання фондів колекцій використовувалися пристосовані для цієї мети приміщення. Одним з таких змушених фондосховищ стало горищне приміщення площею 145,6 м² над господарським сараєм у дворі музею (згодом, після ремонту, його стали називати флігелем). Перший поверх будинку займали господарські й складські приміщення, а також окремі предмети з лапідарної колекції. Як сховище використався й підвал під музейним будинком. У цей період колекції вперше у повоєнні роки були розміщені в хронологічному порядку за типологічним принципом. До 1947 р. відноситься й виготовлення першого повоєнного устаткування для розміщення колекцій. Предметом особливої гордості стала чотириметрова піраміда для зберігання амфор.

Для забезпечення схоронності лапідарної колекції, як ми вже відзначали вище, частина господарських приміщень у флігелі була відведена під надгробки. Відсутність власних приміщень для розміщення цієї колекції привела до того, що 1947 р. за клопотанням музею Керченський міськвиконком своєю постановою передав музею будинок церкви Іоанна Предтечі, який сильно постраждав у період окупації, для розміщення там музейних предметів. До кінця 1947 р. в церкву були зведені близько сотні архітектурних деталей і надгробків [10]. Однак, уже наступного року стало ясно, що зробити з будинку церкви лапідарій неможливо, оскільки для ремонту потрібно 500 тис. рублів — сума, якої на той момент не було [11]. Таким чином, дирекція музею вважала за більш доцільне відновити навіс для зберігання колекції на Царському кургані.

У якості заходів з поліпшення умов зберігання 1948 р. передбачався ремонт горищного приміщення й навіть прибудова нового. Дирекції музею вдалося домогтися виділення невеликих засобів на ремонт флігеля. Ремонт сховищ розпочався з 1950 р. У ході ремонту були замінені стельові й балкові перекрит-

тя, пересипано дах, отиньковано стіни, виконано інші переробки. У будинку з'явилася електрика, на шафах — замки, були полагоджені дверцята, зроблено вітрини. В одній з кімнат фондів розміщалися безпаспортні колекції, в іншій — речі, що враховувалися за колекційними описами.

Одним з головних напрямів у фондовій роботі, як і раніше, залишалася інвентаризація фондів. До 1947 р. інвентаризацію пройшли 13347 музейних предметів. В інвентарну книгу (шифр ДО) потрапили теракоти, глиняні й скляні посудини, світильники, гіпсові прилепи — в основному безпаспортні речі. З фондів було також виділено колекції бронзових речей, лапідарна колекція, за центрами виробництва розібрано тавровані амфорні ручки. Все це дозволило директорові В. І. Юдіну назвати 1947 рік роком «завершення розбирання й інвентаризації фондів» [12].

До 1948 р. із усього фонду з урахуванням матеріалу й типу предметів були виділені 20 колекцій: чорнолакові посудини; червонофігурні й акварельні пеліки; червоно лакова кераміка; місцева кераміка; світильники; амфори; тавровані амфорні ручки; черепиця; писаний тиньк; гіпси; надгробки; скульптура; металеві вироби; зброя; скляні посудини; предмети прикрас; кістяні вироби; різьблені прикраси з дерева; сільськогосподарське знаряддя [13]. Перелік перших виділених колекцій ми свідомо наводимо повністю, або стали ясно, наскільки значні зміни відбулися за піввіку в організації зберігання музейного фонду. Крім цього, окремо, як ми вже відзначали вище, зберігалися речі за колекційними описами з дореволюційних зборів і розкопок музею 1930-1940-х рр.

Окремо в кабінеті директора перебували предмети із золота й срібла, речі так званого Особливого фонду. Їхній облік і умови зберігання користувалися невсипущою увагою всіх органів, що контролювали музей. Для інвентаризації Особливого фонду були заведені три окремі книги, а результати звірень постійно висилалися до Комітету. У повоєнні роки колекція комплектувалася фактично заново. До серпня 1949 р. на обліку в музеї перебувало 22 предмета із золота й 12 — зі срібла.

Тут слід зазначити, що в цей час музей, який до війни й потім до лютого 1945 р. перебував на бюджеті Наркомпросу РРФСР, був перепорядкований Комітету у справах культурно-просвітніх установ при Раді Міністрів РРФСР (далі — Комітет). Втім, зміна підпорядкованості не принесла істотних змін у фінансуванні музею. У важкий повоєнний час виділення засобів установам культури здійснювалося за залишковим принципом.

Незважаючи на явну нестачу коштів, у Керченському музеї все-таки відбувалися нехай і невеликі, але позитивні зміни. До 1946 р. відноситься організація маленької реставраційної майстерні, на базі якої велася реставрація не тільки кераміки й каменю, але й бронзи, що полягало насамперед в очищенні речей від дикої патини. Устаткування майстерні було невелике, але, що дивно, у його пе-

реліку була муфельна піч. 1948-го р. у реставраційній майстерні музею було відреставровано 231 предмет [14].

1947 р. фондіві колекції музею стали поповнюватися новими речами. Крім музейних предметів із власних розкопок у музей надійшли речі, надіслані за розпорядженням Комітету з Іваново-Вознесенська. Ця колекція, складена з античних речей, які надходили приблизно з Керчі, була зібрана ще до революції купцем Буриліним. Оскільки для Іваново-Вознесенська вона була непрофільною, було ухвалене рішення про її відправлення в Керченський музей.

Були почуті й прохання директора музею щодо поповнення фондів за рахунок повернутих з Німеччини речей. 1948 р. із центрального сховища Ленінградських приміських музеїв у м. Пушкін Керченським музеєм були отримані 40 ящиків з речами, які приблизно були вивезені в період війни з Керчі. Комісія, створена зі співробітників музею, констатувала, що, незважаючи на значимість отриманих речей, серед них не виявилось найкоштовніших, що перебували на зберіганні в музеї до війни. Сумним слід вважати й те, що багато речей мали сильні uszkodження й майже всі були безпаспортними. У цілому, завдяки цій акції на облік у музей надійшли 2 842 одиниці зберігання, антикварна вартість яких експертами була оцінена в 68 тис. 840 рублів [15]. Відсутність паспортних даних призвело до того, що всі речі були розміщені поколекційно у вже сформовану фондову структуру.

1950-го р. з Сімферополя в Керченський музей були повернуті 75 одиниць зберігання, в основному кераміка, із числа речей вивезених у період окупації німцями. Як витікає зі звіту за 1950 р., тоді саме була зроблена спроба з'ясувати долю 22 ящиків з речами, вивезеними німцями в Сімферопольський музей у роки війни. Про результати поїздки директор музею в річному звіті написав, що було з'ясовано «ряд додаткових відомостей, відомих Комітету». Залишається лише здогадуватися, що ж стало відомо директорові музею щодо долі вивезених у період окупації цінностей.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. у фонди музею почали надходити одиничні випадкові знахідки, музейні предмети, знайдені при будівельних роботах, а також з охоронних розкопок музею. Крім того, у фонди були передані колекції різних років з розкопок експедицій, що працювали на різних пам'ятках Керченського півострова. Незважаючи на вбогість фінансування, музей у невеликих кількостях, але все-таки купував для поповнення своїх колекцій музейні предмети й у населення. 1949 р. в Керченському музеї була заведена книжка надходжень.

На початку 1950 р. у музеї відбулася зміна керівництва. Зі свого поста був зміщений директор музею В. І. Юдін. В історії його відставки багато неясного. Хроніка подій така. В останніх числах лютого він виїхав у відрядження до Москви. Уже через кілька днів наказом по музею, як витікає з формулювання

наказу, у зв'язку з ревізією музею, що відбувалася, й вимогою Міськкому ВКП(б) була створена комісія для перевірки справ. Можливо, передумовою для перевірки стали результати ревізії фінансово-господарської діяльності музею, проведеної Комітетом у вересні 1949 р. Тоді комісією був виявлений цілий ряд фінансових порушень у діяльності музею [16]. Нова, уже музейна комісія, у зв'язку з тим, що Юдін «вибув з міста Керчі, не здавши справи по музею й не довівши про це до відома новопризначеного директора т. Гусарова», вважали за можливе розкрити службову квартиру Юдіна й вилучити службові папери й низку музейних предметів, а також деякі особисті речі останнього.

При прийманні справ новим директором комісією була зроблена й перевірка стану зберігання фондів колекцій, а також їхня наявність. У результаті перевірки виявилось, що з предметів, яких значаться за інвентарними книгами 19 168, у наявності 18 974, що бракує, таким чином, 194 предмета. Із тих, які числилися за колекційними описами, предметів було виявлено лише 6167, серед відсутніх — 9 210 предметів. Крім того, у фондах виявилось 10 228 незаінвентаризованих предметів [17]. Нестача предметів, які числилися за інвентарними книгами, була зафіксована в книгах ще 1947 р. Що ж до всього іншого, то встановити час пропажі не уявляється можливим через те, що звірення цієї частини колекцій Керченського музею фактично не проводилося. З висновків, яких дійшли члени комісії, можна припустити, що саме директора вони вважали причиною такого стану справ. У висновку комісії відзначається «незадовільний контроль за схоронністю фондів у минулий час». У підсумковому документі члени комісії вказали на необхідність вчасно «заносити в інвентарну книгу» всі нові надходження, установити суворий контроль за обліком і зберіганням колекцій, а також виключити доступ у сховище сторонніх осіб без відома головного хранителя.

Про основні помилки у фондовій політиці цього часу дають уявлення й доповідні записки заступника з наукової роботи Г. П. Іванової, котра обіймала цю посаду впродовж двох років: з березня 1945 по жовтень 1947 р. [18]. До числа несприятливих чинників, які перешкождали організації відповідного зберігання експонатів, на її думку, слід було віднести і низку об'єктивних обставин: відсутність охорони у нічний час, незначність реставраційної майстерні, розпливчастість посадових обов'язків різних категорій музейних працівників. Так, наприклад, обов'язки хранителя фондів упродовж декількох років виконували різні люди, які приймали друг у друга не колекції, а ключі від приміщень, де зберігалися колекції. Головний хранитель музею в 40-ві роки відповідав не тільки за фондові колекції, але й за нерухомі пам'ятки: склепи, кургани й ін. Крім того, за необхідності, як це було, наприклад, 1947 р. у випадку з Є. М. Лінде, головний хранитель міг використовуватися в якості «штотвача». В архіві заповідника зберігся лист директора музею Юдіна до Лінде, який

у грудні перебував у Москві, з різними господарськими дорученнями до чиновників Комітету.

Втім, реалії 1940-х рр. були такими, що в умовах товарних дефіцитів і віддаленості постачальницького відділу доводилося відряджати співробітників у Москву для «вибивання» кредитів, машини й іншого. Явище це досягало таких розмірів, що Комітетом було доведено до відома підвідомчих керівників Постановою Ради Міністрів СРСР із заборобою відправляти «шттовхачів» на бази, склади підприємств і навіть негайно відкликати, якщо такі перебувають у відрядженнях. Постанова містила також вимогу скоротити відрядні витрати на 8–10% [19].

Протягом 1940-х рр. музей відчував нестачу кваліфікованих кадрів, якщо не археологів, то принаймні музейних працівників. Ця проблема була однією з найбільш важких. Студенти історичних і художніх вузів приїжджали на практику в музей, а потім верталися в столиці. За цих умов вести кваліфіковану роботу з інвентаризації колекцій було досить проблематично.

Заради справедливості слід зазначити, що питання про направлення до Керченського музею фахівців В. І. Юдін у переписці з керівництвом піднімав неодноразово. Особливо ставилося питання про пошук кандидатури на пост головного хранителя. певні надії у зв'язку із цим покладали на повернення Ю. Ю. Марті, останнього передвоєнного директора музею. У звіті за 1947 р. із цього приводу Юдін написав, що кандидатура Марті обговорювалася в Комітеті у серпні 1947 р., і, оскільки в музеї вважають цю кандидатуру цілком підходящою, варто було б «форсувати надсилання Ю. Ю. Марті» [20]. клопотання музею подіяло, і 29 липня 1948 р. Марті у віці 74 років був прийнятий у Керченський музей на посаду головного хранителя. На цій посаді Марті працював недовго, незабаром він був переведений на посаду наукового співробітника музею. Здається, причиною тому були насамперед його вік і стан здоров'я. Збережені документи цього часу, написані рукою Марті, видають і перше, і друге. Незважаючи на це, Марті вдалося у повоєнні роки зробити те, що, мабуть, на той час не зміг би зробити ніхто інший. А саме — він зайнявся розбиранням лапідарної колекції. Уже 1948 р. ним були зроблені перші переклади епітафій з надгробків елліністичного й римського часу. По пам'яті, за літературою він відновлював паспортні дані, робив описи пам'яток. Інвентарні картки цього часу, написані його рукою, дотепер зберігаються в архіві музею.

Новим керівництвом музею в березні 1951 р. Ю. Ю. Марті був звільнений з музею за скороченням штатів з виплатою двотижневої вихідної допомоги. А через рік, у травні 1952 р., директором музею П. Т. Гусаровим було видане розпорядження Ю. Ю. Марті вивільнити квартиру «як непрацюючого в музеї», оскільки «ця квартира потрібна для наукових співробітників, які працюють у музеї» [21].

Проведеною 1950 р. перевіркою наявності фондів було встановлено, що у фондах музею зберігається 35 369 музейних предметів, з них — 18 974 предме-

ти записані в інвентарні книги, 6 167 — урахувалися за колекційними описами, а 10 228 — не були заінвентаризовані [22]. 194 відсутніх предмети минулого виключені з інвентарю з дозволу Комітету. Одним з підсумків проведеної перевірки стало те, що в музеї були заведені нові інвентарні книги. Перший запис у нових інвентарних книгах відноситься до грудня 1950 р. Перші інвентарні номери одержали речі Особливого фонду, які потім урахувалися в спеціальних інвентарних книгах. Облік археологічної колекції вівся в ці роки як попредметно, так і за комплексами. Записи найчастіше містили в собі сумарний опис групи предметів, яким привласнювався один інвентарний номер, що згодом утруднювало облік загальної кількості музейних предметів і вело до ототожнення понять «одиниця зберігання» і «музейний предмет».

Переінвентаризації музейних колекцій у 1950-ті рр. приділялося особливу увагу. Основним критерієм для визначення черговості внесення предметів в інвентар стала дата надходження їх у музей. У числі перших музейних предметів, записаних у нові інвентарні книги, значаться музейні предмети, що враховувалися раніше за колекційними описами. Після них в інвентарних книгах враховано музейні предмети, які зберігалися у фондах за колекційним принципом. У цей період серед фондової документації музею, крім дванадцяти довоєнних інвентарних книг, зафіксовано колекційні описи речей з розкопок Думберга й Шкорпіла за різні роки, описи речей з розкопок Керченського музею 30-х років. На жаль, частина цих документів на сьогоднішній день вважається втраченою.

Крім облікових книг основного фонду в музеї були заведені книги для музейних предметів допоміжного фонду, так звані книги додаткових описів із шифром «ДО». У ці книги потрапляли речі, які використовувалися як допоміжний матеріал при будівництві експозицій, а також фрагменти й комплекси музейних предметів з розкопок радянського часу.

Записам в інвентарні книги передувала значна робота з уточнення паспортних відомостей. Крім збережених в архіві музею описів, співробітниками музею залучалися дані архіву ЛВІМК. У ці роки, незважаючи на всілякі складнощі, в архів музею надійшли із центральних архівів копії документів з історії археологічних досліджень, які здійснювалися на теренах Керчі.

Для запису безпаспортних речей була розроблена систематизація за видами і типами виробів. Вироби з металу, кості, скла групувалися за видами виробів, чорнолакова й червонолакова кераміка — за формами посудин, тавровані ручки амфор — за центрами виробництва, таврована черепиця — за типами клейм: царські й власників майстерень. Лапідарна колекція систематизувалася за хронологічним принципом і за рельєфами.

Робота з переінвентаризації колекцій стала основним заняттям музейних працівників. Нею займався весь науковий колектив, оскільки чіткого розмежування обов'язків серед наукових співробітників не було.

У колективі вважали, що наступним кроком у роботі з колекціями повинна стати їхня наукова паспортизація й видання каталогів музейних колекцій. Причому вважалось, що в першу чергу повинні бути вивчені й опубліковані предмети місцевого виробництва, що, безсумнівно, пояснювалося ідеологічними міркуваннями.

В основному переінвентаризація музейних колекцій закінчилася 1953 р. У нові інвентарні книги було внесено 33 867 предметів, у тому числі — 22 805 — в основний фонд, а 11 062 — у допоміжний. До списання було пред'явлено 1996 музейних предметів [23].

У 1950-ті спостерігається не тільки надходження нових речей у фонди музею, але й таке цікаве явище, як виділення з музейних колекцій предметів для інших музеїв. Як правило, цьому передував лист із музейної організації із проханням у зв'язку з будівництвом експозиції поділитися матеріалом. У випадку, якщо йшлося про предмети основного інвентарю, видача оформлялася наказом, а якщо про допоміжний фонд — розпорядженням директора по музею. Так, у жовтні 1954 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР у Київський державний історичний музей було передано понад 90 експонатів, попередньо відібраних співробітниками цього музею для поповнення експозиції. Цікаво, що приблизно в цей же час у Керченський музей звернувся директор Темрюкського музею з аналогічним проханням. У відповідь на звернення директора музею Гусарова до Міністерства культури із проханням санкціонувати видачу, начальник управління музеїв Ю. Лесневський указав на «недоцільність» такого кроку у зв'язку з тим, що «ці експонати необхідні для поповнення експозицій музеїв України» [24].

Документами в ці роки фіксуються видачі предметів з основного й допоміжного фондів не лише у Київський державний історичний музей, але й у Кримський краєзнавчий музей, Київський державний музей західного й східного мистецтва, Білоруський державний університет, Воронежський педінститут. Крім того, дирекція музею відгукнулася на прохання ряду шкіл щодо передачі речей для організації краєзнавчих куточків і шкільних музеїв. З фондів Керченського музею 1958 р. були виділені речі для міського палацу піонерів, 1960 р. — для Багеровської середньої школи (їх прийняв учитель географії М. В. Багров), 1962 р. — для школи № 2. Співробітники музею проявляли чуйність й стосовно приватних осіб. У березні 1961 р. на адресу музею надійшло лист від заслуженого вчителя РРФСР Є. І. Рубцова, який, прочитавши в газеті «Известия» замітку про те, що у фонди музею надійшов музейний скарб, просив надіслати йому одну монету. За розпорядженням директора музею, головний хранитель відіслав у далеке місто Первоуральськ Свердловської області на адресу прохача монету з допоміжного фонду.

Усі фондові колекції музею до початку 1960-х рр., як і раніше, розташовувалися на другому поверсі двоповерхового будинку (флігеля), у музейному дворі,

у підвалі й частково в одному із залів музею. Крім того, ще в декількох місцях зберігалися лапідарні пам'ятки. На жаль, флігель, як і раніше, зовсім не опалювався. Ситуація погіршилася 1956 р., коли після сильних злив стіни будинку флігеля дали тріщину. Можливо, тому співробітники музею перемістили частину колекцій на перший поверх експозиційного корпусу музею. Вогкість не опалювального підвалу також не сприяла схоронності розміщених там колекцій.

Упродовж повоєнних років дирекція музею намагалася організувати в музеї реставраційні роботи. У звіті за 1945 р. директор музею писав: «Після розгрому музею німецько-фашистськими окупантами питання про реставрацію експонатів повинно стояти у полі зору музею протягом низки років. От чому до кошторису на 1946 р. необхідно включити реставратора» [25].

Як ми вже відзначали вище, перші роботи з реставрації музейних предметів були продиктовані потребами експозиції й розпочаті силами студентів-практикантів і наукових співробітників музею. Згодом, мабуть, стало очевидно, що цей напрям музейної роботи вимагає спеціальних знань. Частина предметів з нових надходжень у відреставрованому вигляді поверталася з археологічних центрів. А от організувати планомірну роботу на місці у Керченському музеї ніяк не вдавалося. Директор музею Гусаров неодноразово звертався по інстанціях із проханням увести в штат музею ставку реставратора. В одному з листів за 1958 р. він пише, що через нестачу коштів у повоєнні роки реставраційні роботи майже не виконуються, і просить увести замість однієї зі ставок науково-співробітника ставку реставратора [26].

Однак, незважаючи на всі спроби організувати роботи з реставрації, до початку 60-х рр. реставрацією усе ще займалися наукові співробітники музею. Як правило, реставрувалася кераміка. 1959 р. комісія, до складу якої ввійшли музейні співробітники та чиновники від культури, перевіряючи стан фондів Керченського музею, у заключному акті записали: «Комісія вважає за необхідне термінову реставрацію металевих предметів, які перебувають у край поганому стані» [27].

Проблеми, пов'язані з реставрацією предметів у поточній роботі музею, виникали й надалі. У 1960-ті рр., наприклад, їх намагалися вирішувати не тільки власними силами, але й відправляючи партії речей у загальносоюзні реставраційні майстерні. Зрозуміло, що значної ролі такі разові відправлення не відігравали, але самі факти такого співробітництва є цікавими.

За основним профілем Керченський музей завжди був великим власником археологічного матеріалу. Але в 60-ті роки у фондах музею почали формуватися історичні колекції. Предмети, пов'язані з історією пізнього Середньовіччя, епохами капіталізму й радянського періоду, у фондах музею зберігалися й раніше. У передвоєнні роки у Керченському археологічному музеї перебували в невеликій кількості речі кримських татар, в основному предмети побуту: блю-

да, посудини, настінні прикраси, вишивки і навіть дитячий каптан. Можливо, вони надійшли в музей зі зборів етнографічних експедицій, які працювали на території Керченського півострова наприкінці 1920-х рр. Крім того, у фонди музею після закриття церков потрапили предмети сакрального інвентарю: ікони, книги (відзначимо, що всі вони втрачені в роки війни). Нарешті, у музеї виявилися книги з деяких приватних і суспільних дореволюційних колекцій. Надходження всіх цих речей носили переважно випадковий характер. Цілеспрямоване збирання предметів історичних епох треба все-таки пов'язувати з потребами організації історичних експозицій.

Довгий час музей був єдиною у регіоні державною музейною установою, в обов'язок якої входили й ідеологічні завдання. Для їхньої реалізації на музейних площах створювалися діючі експозиції, що називається, на злість дня. До числа таких експозицій у довоєнний час можна віднести виставку радянського плакату в 1920-ті рр. Першою повоєнною виставкою музею поряд з виставкою фондкових колекцій стала експозиція, присвячена Великій Вітчизняній війні. Таке директивне завдання в області експозиційної роботи музей одержав наприкінці 1944 р. [28]. Ще йшла війна, а музейні працівники вже збирали листівки, фотографії й інші документи воєнного часу.

До кінця 1950-х у музеї була розгорнута експозиція з історії Керчі з XIII ст. по сучасність. В 1960-ті музей вів активну збирацьку роботу, спрямовану на комплектування матеріалів, що стосуються насамперед революційних подій, а також історії Керчі воєнного часу. Спочатку ці музейні предмети, включені в експозиції виставок, ураховувалися як допоміжний фонд у додаткових описах. Згодом, з 1963 р., у музеї офіційно з'являються історичні колекції. Перший запис в інвентарну книгу історичних колекцій (шифр КИ) була зроблений 12 грудня 1962 р. Під першим номером у книгу була записана за зрозумілими міркуваннями ксерокопія газети «Правда» № 1 від 12 квітня 1912 р. Ці копії у зв'язку з ювілеєм газети розсилалися по музейних установах.

У середині 1970-х співробітники музею усвідомили необхідність проведення нової переінвентаризації. До цього спричинили помилки у статистичних звітах, різниця між фактичною наявністю предметів і записами в інвентарних книгах. Нові надходження в 60-х рр. найчастіше записувалися сумарно. Весь комплекс предметів, що надійшли за поточний рік з однієї пам'ятки, записувався під одним інвентарним номером. На той час будинок фондів було закрито для ремонту, а колекції розташовувалися у місцях, «не пристосованих під сховища» [29]. Так чи інакше, але аргументація дирекції музею Міністерством культури УРСР була визнана переконливою, і музей одержав дозвіл на заміну старих інвентарних книг новими [30]. Ці облікові книги і є на сьогоднішній день чинними.

У середині 1970-х рр. до ладу був уведений новий будинок для зберігання колекцій, а також вирішене ще одне надзвичайно важливе для зберігання ко-

лекцій питання: оснащення музейних приміщень, не тільки експозиційних, але й фондових, технічними засобами охорони. Про це варто згадати особливо. Довгі повоєнні роки музей у нічний час не охоронявся зовсім. Потім, у першій половині 50-х у музеї з'явилася нічна сторожова охорона. Довгий час дирекція музею вважала, що цих заходів безпеки цілком достатньо. В архіві заповідника зберігся лист начальника міського відділу міліції до директора музею Гусарова, датований жовтнем 1961 р., із проханням дати заявку на «потрібну кількість апаратів і матеріалів для встаткування електросигналізацією підвідомчих об'єктів». Лист співробітниками міліції було надіслано відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР стосовно питання «про заходи посилення охорони об'єктів, де зберігаються товарно-матеріальні цінності». Резолюція директора музею свідчила: «Відповісти, що по Керченському музею немає необхідності робити державні витрати на влаштування спеціальної сигналізації» [31]. Останнє вважається тим більш дивним, що в музеї на той час ще зберігалися предмети так званого Особливого фонду, тобто предмети з дорогоцінних металів.

У цілому до 1 січня 1961 р. на обліку в музеї усе ще перебувало близько 200 музейних предметів із золота й срібла. Через рік майже вся ця колекція була передана Київському історичному музею. Виключення склали нумізMATика й предмети сакрального призначення.

Із впровадженням у 1970-ті рр. нових інвентарних книг у фондах музею була остаточно ліквідована система обліку й розміщення колекцій за колекційними описами. Нові інвентарні книги описували предмети винятково за родом матеріалу й типами виробів. У такий же спосіб було організовано й зберігання фондових колекцій.

Розподіл фонду на основний і науково-допоміжний, відповідно до чинної Інструкції з обліку й зберігання, існує й у цей час. За станом на 1 січня 2006 р. за статистичними даними у фондах Керченського заповідника зберігається понад 210 тисяч музейних предметів, у тому числі близько 180 тисяч — на основному обліку й понад 30 тисяч на науково-допоміжному. До числа основних відносяться понад тридцять археологічних та історичних колекцій. Їхнє зберігання здійснюється в будинку фондів, зведеному у 1970-ті рр. на території музейного двору. За числом сховищ організовано групи зберігання, що включають, як правило, кілька колекцій. На зламі ХХ і ХХІ ст. вдалося, нарешті, розв'язати проблему розташування лапідарної колекції у виділеному для цієї мети будинку. Уперше за всю історію музею ціною значних зусиль вдалося зібрати всю колекцію в одному місці, що, безсумнівно, варто вважати за позитивний момент.

Значні зусилля й дирекції, й колективу заповідника на початку 2000-х рр. були спрямовані на створення більш сприятливих умов для зберігання колекцій. У 2002–2004 рр., незважаючи на вбогість бюджетних коштів, а точніше, всупереч цьому, був розпочатий капітальний ремонт і реконструкція основного

будинку фондів. Проведеними протягом трьох років роботами був виконаний не лише внутрішній ремонт приміщень, але й перепланування ряду сховищ, заміна фондowego встаткування. Настільки масштабні зміни були б неможливі без фінансової підтримки Благодійного фонду «Деметра» (президент В. Д. Письменний). Протягом декількох років Фондом «Деметра» були вишукані й спрямовані на реконструкцію фондосховищ заповідника й їхню комп'ютеризацію значні кошти. Особливо слід зазначити, що до цього ж часу відноситься й устаткування сховища для колекції предметів з дорогоцінних металів і експозиції золотої комори.

Колекції предметів з дорогоцінних металів у музейних зібраннях завжди мають особливий статус. Відповідно до чинних інструкцій, вони оголошені національним надбанням України, що накладає певні вимоги на умови зберігання й експонування. Підвищені вимоги до забезпечення безпеки цих колекцій визначають необхідність значних матеріальних витрат для встаткування сховищ і експозиційних залів. Тому відкриття експозицій такого роду перетворюється на подію непересічного характеру.

Робота зі створення золотої комори Керченського державного історико-культурного заповідника проводилася в тісній взаємодії з відділом державної служби охорони з урахуванням вимог чинних інструкцій і приписань співробітників цієї служби не тільки по охоронному встаткуванню, але й по експозиційних вітринах. Підсумком спільної роботи всіх сторін і при фінансовій підтримці Благодійного фонду «Деметра» стало запровадження в дію сховища для колекції предметів з дорогоцінних металів і переміщення навесні 2004 р. у фонди колекції з Керченського відділення Укрсоцбанку, де вона зберігалася впродовж майже 14 років. Наступним етапом роботи з колекцією стало відкриття в приміщенні золотої комори експозиції виставки, де відвідувачі музею можуть побачити найцікавіші експонати колекції.

У століття тотальної комп'ютеризації впровадження у сучасну практику музейної справи інформаційних технологій відкриває нові можливості в організації обліку музейних предметів, які зберігаються у фондowych колекціях.

2004 р. у фондах заповідника була встановлена Комплексна автоматизована музейна інформаційна система (КАМІС). Програма адаптована до системи обліку й зберігання, що існує в заповіднику. Ця сучасна автоматизована система дозволяє не лише створювати електронні бази даних на колекції, але й простежити всі види облікових операцій, включаючи видачі на виставки й реставрацію, а також встановлювати різні види списків, каталогів, інвентарних описів, робити відбір предметів за різними атрибутами, систематизувати інформацію, обробляти статистичні дані. Система передбачає можливість впровадження відеоінформації про музейні предмети. Впровадження системи КАМІС жадає значних зусиль усього наукового колективу заповідника, однак пере-

ваги існування дублюючого традиційні облікові схеми електронного варіанта очевидні. Інформаційна система зробить більш доступними для дослідників колекції заповідника, полегшить пошук будь-якої інформації, зробить його більш ефективним.

До числа досягнень в області збереження фондів колекцій останнього десятиліття варто вважати появу 1996 р. в штаті музею відділу реставрації рухомих пам'яток. Те, чого домагалися кілька поколінь музейних працівників, втілюється, нарешті, у життя. Основними напрямками роботи нового відділу стали реставрація кераміки, каменю й металу.

На початку XXI ст., як і піввіку тому, перед співробітниками заповідника стоять ті ж самі завдання збереження культурної спадщини. У зв'язку з цим у сучасній фондовій роботі можна сформулювати чимало старих і нових проблем. Для їхньої постановки рамки окремої статті, зрозуміло, є занадто тісними, тому спробуємо сформулювати лише деякі з них.

Як і раніше, актуальна проблема реставрації фондів колекцій отримала сьогодні новий зміст. Екстрена й планова поточна реставрація здійснюється відділом реставрації у повному обсязі. Але дотепер немає можливості організувати такі напрями роботи як реставрація паперу, тканини, скла. Після виходу Закону, що забороняє іноземним експедиціям вивіз з території Криму археологічних зібрань, на відділ реставрації лягло подвійне навантаження. Крім реставрації базових фондів колекцій, до їхнього обов'язку входить і реставрація нових археологічних надходжень, оскільки баритися із проведенням реставраційних робіт у багатьох випадках ніяк не можна. Потроху, за рахунок бюджету експедицій вирішується питання про забезпечення реставраторів матеріалами для реставрації. Можливо, у цій справі варто піти далі: створити за рахунок спеціальних коштів додаткову ставку реставратора, в обов'язок якого буде входити первинна обробка нових надходжень із археологічних експедицій. Що ж стосується реставрації органіки, то, з огляду на цінність таких фахівців, здається, можна піти шляхом створення в Криму єдиного реставраційного центру, який зміг би задовольняти потреби в реставрації цих предметів не тільки Керченського заповідника, але й інших музеїв Криму, де ці проблеми стоять не менш гостро.

Починаючи з 1950-х рр., у фондах Керченського музею щорічно працювали десятки дослідників із провідних наукових центрів Радянського Союзу. З розвитком відносин між СРСР і закордонними країнами інтерес і до Керченського музею почали проявляти й іноземні партнери. В 1956–1958 рр. на прохання музейних установ путівники по музею були надіслані в академічні й музейні установи Польщі, Болгарії, Чехословаччини. У ці ж роки велося листування з деякими закордонними вченими. Так, у повоєнні роки було покладено начало співробітництву між Керченським музеєм і закордонними науковими центрами.

В останні роки інтерес до фондкових колекцій заповідника помітно зріс. Здається, що це зв'язано в першу чергу з тим, що у зв'язку з відомими законодавчими актами заповідник перетворився на одну з найбільших музейних установ, що зберігає артефакти, які відносяться до історії Боспорського царства. Не применшуючи охоронний і просвітительський характер діяльності заповідника, хочеться все ж таки відзначити збільшення його ролі як хранителя наукової інформації. За цих умов особливого значення набуває система організації зберігання колекцій, оскільки від цього безпосередньо залежить міра доступності й простоти пошуку необхідних матеріалів.

Стосовно сучасної організації зберігання й структури колекцій заповідника, безперечно, змінювати її вкрай складно, тим більше за умов звірення наявності фондів. Можливо, у наступні роки варто розглянути можливість організації якщо не всіх нових надходжень, то хоча б тієї їхньої частини, яка походить з похоронних комплексів, за іншим принципом, що виключає поділ предметів за різними археологічними колекціями. За умови наявності нового сховища вважається доцільною організація зберігання цієї частини надходжень за комплексами.

У роботі з колекціями, сформованими з надходжень минулих років, можна піти наступним шляхом. У 1970-ті рр. в загальні інвентарні книги були записані зовсім різні навіть за формальними ознаками речі, що становили раніше самостійні колекції. Так, наприклад, у колекції господарського каменю виявилися предмети античного побуту: зернотерки, ступи, ядра та інше, а також писаний тиньк, зняття доісторичного періоду. Подібний конгломерат утруднює науковий опис колекцій і роботу з ними дослідників. З таких значних колекцій можна виокремити більш дрібні, речі в яких будуть об'єднані за якоюсь ознакою. Так, приміром, з колекції археологічної кераміки можуть бути виділені колекції чорнолакової та червонолакової кераміки, колекція середньовічних курільних люльок; з колекції господарського каменю — колекція писаного тиньку, з лапідарної — архітектурні деталі й скульптура.

Однією зі складових частин музейних зборів заповідника є архівний фонд. Він скомплектований з документів, які мають відношення до історії музею й археологічних досліджень на території Керченського півострова. Крім того, в архів надходять матеріали, пов'язані з діяльністю структурних підрозділів заповідника. Очевидно, що цей фонд має потребу в деякій реорганізації зберігання. Комплектування справ у перші повоєнні роки здійснювалося за випадковими ознаками. У той час до однієї справи іноді підшивалися різні за часом і змістом документи. Найчастіше, короткий опис справи не відбиває всієї сукупності документів, зібраних в одну архівну одиницю, що утруднює пошук необхідної інформації.

В останні роки, із введенням нових законів про охорону археологічної спадщини, усе ясніше проглядається тенденція перегляду критеріїв відбору му-

зейних предметів для зберігання у фондових колекціях державних музеїв. Якщо раніше для постійного зберігання відбиралися, як правило, речі атрактивні, з урахуванням потреб експозиційної роботи, то тепер у зв'язку з неможливістю вивозу археологічних матеріалів за межі України, фондові комісії музеїв все частіше керуються необхідністю організації зберігання не тільки видовищних музейних предметів, але й матеріалів, що мають насамперед наукове значення. Це уявляється тим більш важливим, що згодом з'являються нові методи дослідження, які народжуються на стику історичної й природничої наук, що дозволяє одержати нові знання про античну культуру.

Позитивним явищем у науково-фондовій роботі останніх років стало створення каталогів колекцій заповідника. До цієї роботи, крім співробітників заповідника, притягнуті відомі вітчизняні й закордонні фахівці різних галузей історичної науки. Першим відчутним підсумком каталогізації колекцій заповідника стало видання каталогу скульптури з лапідарної колекції й підготовка до друку матеріалів каталогу античних скарбів, світильників VI–III ст. до н. е., частини колекції клейм.

Однією із животрепетних проблем у роботі з фондовими колекціями стала проблема їхнього наукового використання. Закон про охорону археологічної спадщини й інші законодавчі акти, що оперують поняттями «інтелектуальна власність» і «авторські права», не розглядають багатьох ситуацій, які виникають у процесі роботи з музейними предметами. Зокрема, це стосується тих випадків, коли права на інтелектуальну власність і авторські права можуть пред'являти відразу декілька суб'єктів: і юридичні, і фізичні особи. Хто з них має переважні права, не ясно. Як, наприклад, повинні вирішуватися питання авторських прав у випадку, якщо речі були знайдені іноземними експедиціями а) у 1990-ті рр.; б) цього року? чи припускає використання музейними працівниками в публікаціях речей з таких надходжень згоду автора знахідок? чи є в авторських прав фізичних осіб строк давнини? чи мають право на інтелектуальну власність організації, які фінансували експедиції? тощо. Здається, в цій справі потрібні не тільки чіткі рекомендації Закону, але й обмін практичним досвідом реалізації на практиці його положень.

Характеризуючи в цілому законодавчі акти, якими в сучасній роботі керуються співробітники фондових відділів, слід зазначити явну їхню застарілість і навіть недостатність. Сучасний світ змінюється швидше, ніж правовстановлюючі музейні документи. Явно застаріли деякі положення чинної Інструкції з обліку й зберігання. Відставання від реалій сьогодення проглядається й у частині загальних положень, і в частині деяких розділів.

Назріла необхідність вироблення єдиних підходів до комп'ютерної обробки колекцій. Імовірно, надалі стане можливим об'єднання в рамках єдиної інформаційної системи якщо не всіх, то провідних музеїв України. Несумісність

використовуваних інформаційних систем може стати головною до того перешкодою. Позбавлені державної уваги в цьому питанні, музеї України діють на сьогодні кожний у міру своїх фінансових можливостей і компетенції. Варто замислитися про можливості розробки загальнодержавної програми впровадження нових інформаційних технологій у музейній справі. Напрацьований у Керченському заповіднику досвід дозволяє вже сьогодні виокремити цілу низку проблем, які виникають у зв'язку з їхнім впровадженням.

Оцінюючи в цілому стан зберігання й обліку колекцій Керченського музею в повоєнні роки, слід зазначити, що, незважаючи на всі складності й помилки, кожне покоління музейних працівників робило свій внесок у справу збереження культурної спадщини.

Заходами останніх років удалося істотно поліпшити умови зберігання фондів колекцій заповідника, що тим більш заслуговує на увагу, що для виконання цих заходів залучалися позабюджетні кошти.

Після державоутворення України й прийняття законів, що забороняють вивіз з території України археологічних зборів, Керченський заповідник отримав унікальні можливості для подальшого розвитку комплектування своїх колекцій. Щорічно у фонди Керченського історико-культурного заповідника надходять матеріали з більш ніж десяти археологічних експедицій, які займаються вишукуваннями на Керченському півострові. Уже сьогодні можна говорити, що не в останню чергу завдяки цьому заповідник перетворився не тільки на одну з найбільших музейних установ України, але за значимістю рухомих і нерухомих пам'яток, які перебувають на його зберіганні, й на великий науковий центр.

1. Архів КДІКЗ. — Оп. 2. — Од. зб. 1053. — Арк. 252.
2. Там само. — Од. зб. 141.
3. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 137. — Арк. 2–2зв.
4. Там само.
5. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 490. — Арк. 5зв.
6. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 138. — Арк. 10.
7. Там само. — Од. зб. 138. — Арк. 2зв.
8. Там само. — Од. зб. 139. — Арк. 2.
9. Там само. — Арк. 3зв.
10. Там само. — Од. зб. 140. — Арк. 5.
11. Там само. — Од. зб. 141. — Арк. 35.
12. Там само. — Од. зб. 140. — Арк. 5.
13. Там само. — Од. зб. 141. — Арк. 35.
14. Там само.
15. Там само. — Арк. 36, 56.
16. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 625. — Арк. 45, 46.

17. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 60. — Арк. 25.
18. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 1467.
19. Там само. — Од. зб. 649. — Арк. 22–23.
20. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 140. — Арк. 2.
21. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 491. — Арк. 39.
22. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 143. — Арк. 31.
23. Там само. — Од. зб. 145. — Арк. 16.
24. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 666. — Арк. 2.
25. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 138. — Арк. 15зв.
26. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 132.
27. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 60. — Арк. 95.
28. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 646. — Арк. 16–17.
29. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 499. — Арк. 4.
30. Там само. — Од. зб. 484. — Арк. 1.
31. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 132.